

**Kamarás Ferenc:
Termékenység, népesség-reprodukció**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Kamarás Ferenc (2000): „Termékenység, népesség-
reprodukció” in: *Társadalmi riport 2000*, Kolosi Tamás,
Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest:
TÁRKI, Pp. 409–432.

Termékenység, népesség-reprodukció

Kamarás Ferenc

I. Bevezetés

A termékenység és a reprodukció egymással szorosan összefüggő fogalmak és jelenségek a demográfiában. A termékenység demográfiai értelemben az utódok nemzésére és világra hozatalára irányuló képességet, illetve készséget jelenti, ezáltal az emberi élet megújításának és megújulásának alapvető fontosságú tényezője. A reprodukció viszont elsősorban azt mutatja meg, illetve azt méri, hogy a népesség utánpótlása az adott termékenységi viszonyok mellett milyen mértékben valósulna meg. A termékenységi magatartás és a reprodukció szintje között nincs tudatos kapcsolat olyan értelemben, hogy az emberek általában nem azért vállalnak több gyermeket, hogy reprodukálják önmagukat, és nem vezérlik őket reprodukciós szándékok akkor sem, amikor gyermektelenek maradnak, vagy csak egy gyermeket vállalnak. Másfelől a kívánt gyermekszám meghatározásával, a családtervezés és a születésszabályozás tudatos alkalmazásával az emberek önkéntelenül beavatkoznak önmaguk és a népesség egészének reprodukciós folyamataiba. Mivel a fogamzás mechanizmusának ismerete az ember egyedüli sajátja, ilyen értelemben csakis az ember az, aki ha akaratlanul is teszi, mégis tudatosan képes szabályozni saját reprodukciós viszonyait.

A termékenység alapvető fontosságú, de nem kizárólagos és elégséges feltétele a reprodukciós folyamatnak. A népesség megújulási folyamatában a szülőképes korú női népesség termékenysége által minden évben egy új nemzedék születik és lép a népesség soraiba, növelve ezzel a népesség lélekszámát. Az élettől azonban elválaszthatatlan a halál, ezért a születés eleve magában hordja az elmúlás lehetőségét, amelynek idejét egyebek mellett a halandósági viszonyok határozzák meg. A halálozás által minden korábbi születési évjáratból kiválik bizonyos számú személy, az emberi élet végessége folytán pedig minden évben egy nemzedék tagjai végleg eltávoznak a népesség soraiból, apasztva ezzel annak lélekszámát. A születések és a halálozások szakadatlan folyamata a reprodukció, amely során a népesség állandóan megújul, és egy bizonyos idő után teljesen kicserélődik. A születések és a halálozások népességhez viszonyított aránya határozza meg a népesség kicserélődési ütemét, a két alapvető népesedési folyamat egymáshoz viszonyított száma pedig azt mutatja meg, hogy ez a megújulási folyamat a népes-

ség gyarapodásával, stagnálásával vagy a lélekszám fogyásával párhuzamosan megy-e végbe.

A reprodukció mérőszámai a fentiek értelmében szintetikus mutatók, amelyek mintegy összesűrítve fejezik ki a népesség termékenységi és halandósági viszonyait. Mivel a termékenység és a halandóság szintje más fontos népesedési jelenséggel is kapcsolatba hozható – úgymint a házassági mozgalom, a családfelbomlás folyamata vagy a népesség családi állapot szerinti megoszlása –, ezért a reprodukció mutatóiban a népesség általános demográfiai állapota is kifejezésre jut, nem is elsősorban a jelenre, hanem főleg a perspektívákat tekintve, a jövőre vonatkozóan. A születések száma a termékenység egy adott szintje mellett a szülőképes korú női népesség számától és korösszetételétől is függ, a halálozások számát pedig az adott halandósági viszonyok mellett lényegesen befolyásolja a népesség egészének korösszetétele. A népesség mindenkori korösszetételét viszont az ezt megelőző mintegy száz év születési és halálozási mozgalmak alakította ki, meghatározva az egyes születési nemzedékek továbbélőinek számát, a vándorlási mozgalom pedig az így kialakuló korösszetételt időnként kedvező, de többnyire kedvezőtlen irányba módosította. A korösszetétel tehát a népesség alapvető fontosságú jellemzője, amely egyrészt magában hordozza a múltbeli demográfiai folyamatokat, mivel azok eredőjeként alakult ki, ugyanakkor jelentős mértékben befolyásolja, sőt bizonyos mértékben meghatározza a népesség jövőjét. Ezt a tényt különösen a reprodukcióval kapcsolatban indokolt hangsúlyozni.

A reprodukció mérőszámai – a demográfia többi fontosabb mutatóihoz hasonlóan – perspektivikus mutatók, amelyek azt fejezik ki, hogy mi történne akkor, ha nem történne semmi változás, és az adott demográfiai folyamatok és jellemzők tartósan megmaradnának. Ebben az esetben, egy idő múlva, az aktuális népesség átalakulna egy olyan modellnépességgé, amelyre viszont már a ténylegesen mért mutatók lennének jellemzőek. Ezért a népesség tényleges helyzete lehet kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb annál, mint amit a perspektivikus mutatók jeleznek. Az eltérést éppen a népesség múltból örökölt aktuális korösszetétele okozza. A demográfia perspektivikus jelzőszámai tehát hipotetikus mutatók, amelyek azzal a feltételezéssel számolnak, hogy az aktuálisan észlelt népesedési folyamatok tartósan érvényesülnek. Mint tudjuk a valóságban ez nem így van, mivel a népesedési jelenségek évről évre változnak, és a jelenlegi népesedési helyzet is más, eltér attól, mint amit a húsz vagy harminc évvel ezelőtti perspektivikus mutatók jeleztek. Mindezek ellenére a demográfia hosszú távú mutatóit komolyan kell venni. Különösen akkor, ha a feltételezett változatlansággal szemben a tényleges helyzet hosszabb távon is kedvezőtlen irányban változik. Ekkor a népesség korösszetételében rejlő, az előre jelzett folyamatokat enyhítő, fékező tényezők fokozatosan kimerülnek, és a perspektivikus mutatók által jelzett folyamatok ténylegesen is felgyorsulhatnak. A jelenlegi népesedési helyzetre aktualizálva a

fentieket, tényként kell megállapítani, hogy a termékenységi viszonyok tartósan kedvezőtlenebben alakultak, a halandóság területén pedig csak kis mértékű a pozitív irányú elmozdulás a húsz vagy harminc évvel ezelőtti helyzetéhez képest. A két fő népesedési folyamatot magába sűrítő, a népesség jövőjét kifejező reprodukciós mutatók pedig meglehetősen borús jövőképet vetítenek előre.

2. A termékenység és a reprodukció mutatói

A termékenység és reprodukció szoros kapcsolata abban is megmutatkozik, hogy a reprodukciós mutatókat a termékenység mutatóiból származtatják. Ily módon a termékenység szintje már önmagában is bizonyos képet ad a reprodukciós viszonyokról. Egy naptári év termékenységének jellemzésére a legáltalánosabban használt és legismertebb mutató a *teljes termékenységi arányszám*. Értéke azt mutatja, hogy az adott év kor szerinti termékenységi viszonyainak tartós megmaradása esetén egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet. Ebből számítható a *bruttó reprodukciós együttható*, amely azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti szülésgyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány leánygyermeknek adna életet. A számítás legegyszerűbb formája az, ha a teljes termékenységi arányszámot beszorozzuk a leány élveszületések hányadával. Mint ismeretes a születések során több fiúgyermek születik, mint leány, 100 újszülött közül hozzávetőlegesen 48 a leány és 52 a fiúgyermek. A bruttó reprodukciós együttható tehát már az anyák és leánygyermekük számszerű viszonyát mutatja az adott év termékenységi viszonyai mellett. Ha a mutató értéke 1, akkor az anya nemzedékek reprodukciója biztosítva van, mivel átlagosan egy leánygyermeket hoznának világra, 1 alatti érték a reprodukció hiányát, 1 feletti érték pedig hosszabb távon bővített reprodukciót jelent. Az előbbieket értelmében ahhoz, hogy egy nőnek 1 leánygyermek szülessen, a születéskori fiútöbblet miatt, átlagosan több mint 2 gyermeket kellene világra hoznia. Hozzávetőlegesen a teljes termékenységi arányszám egy nőre számított 2,1-es értéke mellett lenne biztosítva az egyszerű reprodukció.

A reprodukciós viszonyok elemzésének legelterjedtebb és általánosan elfogadott mutatója a *nettó reprodukciós együttható*. Ez a mutató figyelembe veszi azt a tény is, hogy a halandóság miatt a megszületett leánygyermek közül nem mindegyik éri el a szülőképes kort. Ezért a nettó reprodukciós együttható értéke mindig alacsonyabb a bruttónál, a két mutató a szülőképes korig észlelt halandóság teljes megszűnése esetén válna egyenlővé. Történeti visszatekintésben a bruttó és a nettó reprodukciós együttható értéke lényegesen különbözött, főleg a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt. A jelenlegi halandósági viszonyok mellett azonban a két mutató értékének eltérése csekély.

A halandóság szerepét a két mutató hányadosa fejezi ki, ami szerint jelenleg a különbség nem éri el a 2%-ot. Más szóval, a szülőképes kor felső határáig történő halandóság teljes megszűnése esetén is a nettó reprodukció értéke csak mintegy 2%-kal lenne magasabb, ami jól érzékelteti a halandóság csekély jelentőségét a reprodukciós viszonyok megváltoztatásában. A nettó reprodukciós együttható 1 alatti (vagyis 0 és 1 közötti) értéke a népesség perspektivikus fogyását, 1 fölötti értéke pedig a népesség hosszú távú gyarapodását jelzi.

A fenti mutatókat, a naptári éves keresztmetszeti adatok alkalmazásán kívül, kohorszokra (születési évjáratokra) is ki lehet számítani. Ebben az esetben a mutatók értéke az adott születési évjáratba tartozó nők ténylegesen szült gyermekeinek átlagos számát, valamint az életük folyamán ténylegesen szült leánygyermekük átlagos számát jelenti. A kohorsz nettó reprodukciós együtthatója pedig azt mutatja, hogy leánygyermekük közül hányan jutnak el ténylegesen a szülőképes korba az adott születési évjárat halandóságát is figyelembe véve. Megjegyezzük, hogy a tényleges születési évjáratokra vonatkozó reprodukciós számítások meglehetősen ritkák a demográfiai szakirodalomban, főleg idő és adatigényességük miatt. Bizonyos becslési eljárással történtek reprodukciós számítások magyar születési évjáratokra is, amelyek figyelemre méltó eredményeket hoztak (Hablicsek, 1992).

A reprodukciós viszonyok jellemzésének igen fontos, de ritkán alkalmazott mutatója a természetes szaporodás *intrinsic* (bennrejlő) arányszáma. Ez a mutató azt fejezi ki, hogy mekkora lenne az évenkénti természetes szaporodás, illetve fogyás mértéke akkor, ha a nettó reprodukciós együttható által jelzett termékenységi és halandósági viszonyok tartósan fennmaradnának, és az aktuális népesség egy stabil modellnépességgé válna (Valkovics, 1981). Az *intrinsic* arányszám által jelzett és a ténylegesen észlelt természetes szaporodás, illetve fogyás közötti különbséget az okozza, hogy a népesség tényleges korösszetétele eltér attól a korösszetételtől, mint ami stabilá válása esetén kialakulna.

Nem véletlen, hogy a termékenységi és reprodukciós mutatókat általában a nőkre számítjuk. Ennek inkább technikai mint szakmai indokai vannak. Csak az anya biztos, csak a nők hozhatnak világra gyermeket, a fiú többlétszületés miatt a leánygyermekük alapján számolt reprodukciós mutatók kifejezik egyben a mindkét nembeli népesség reprodukciós viszonyait is. A férfi termékenységre és reprodukcióra vonatkozó számítások ezért a demográfia meglehetősen elhanyagolt területének számítanak. Ilyen számításoknak főleg akkor van létjogosultságuk, ha a reprodukív kor időszakában is jelentős a különbség a női és a férfi halandóság között. Ez a helyzet Magyarországon a középkorú magyar férfi lakosság rendkívül kedvezőtlen halandósági viszonyai miatt. Ebben az esetben ugyanis az apák fiúgyermekük nem olyan arányban jutnának el a nemzőképes korba, mint azt a nettó reprodukciós együttható a leánygyermekük alapján jelzi. A számításoknak főleg a megfelelő adatok hiánya az akadálya, mivel a rohamosan emelkedő házasságon kívüli születések esetében, gyakori az apákra vonatko-

zó demográfia adatok hiánya, mellőzése. Becslési eljárással, kísérletképpen azonban történtek magyar adatokon ilyen számítások (Kamarás, 1994).

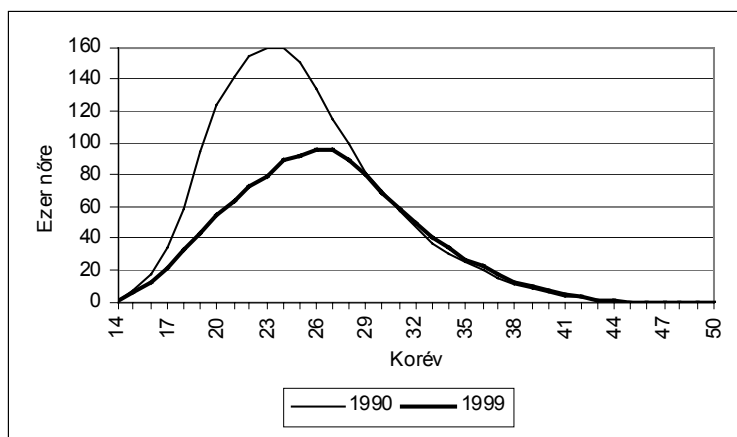
Arra a jelenségre, hogy a halandóságnak mégsem volt jelentéktelen és talán lehet jelentős szerepe a népesség reprodukciójában, a reprodukciós számítások egy másfajta megközelítésével világíthatunk rá. Történeti-demográfiai adatok, valamint a népességfejlődés története is azt bizonyítja, hogy generációs reprodukció nélkül is lehetséges tartós népességgyarapodás akkor, ha a halandóság folyamatosan javul. Ebben az esetben ugyanis nem szükséges, hogy a szülő nemzedékek a saját számuknak megfelelő utódnemzedéknek adjanak életet, mivel a halandóság javulása által a kisebb lélekszámú gyermeknemzedékek hosszabb ideig élnek. Ebből kiindulva vezette be L. Henry a leélt évek számának reprodukcióját (Henry, 1965). A népesség által valamely időszak – pl. egy év – alatt leélt évek száma megközelítőleg egyenlő a népesség évközepi számával. Ennek értelmében a népesség számának változatlan maradásához elégséges feltétel az, hogy az elveszületések évi számának és a várható átlagos élettartamnak a szorzata változatlan maradjon. Ebben az esetben ugyanis változatlan marad az egymást követő születési évjáratok által leélt összes évek száma és a népesség száma is. Az elveszületések számának csökkenését tehát részben vagy egészben pótolhatja a várható élettartam növekedése és fordítva. A reprodukció biztosításának ily módon való megközelítése egy komoly gondot hordoz magában, nevezetesen azt, hogy a születésszám csökkenést kiváltó halandóság javulás jóllehet fenntartja a népesség összlétszámát, de lényegesen módosítja annak korösszetételét. Mint látni fogjuk, a magyar népességfejlődés elmúlt száz éves története is azt bizonyítja, hogy a népesség gyarapodása szinte kizárólag a halandóság javulásának volt köszönhető, és nem a generációs reprodukció biztosításának.

3. A termékenység és a reprodukció hazai irányzatai

A magyar termékenység elmúlt több évtizedes története híven tükrözi azokat a változásokat, amelyek a társadalomban és az annak alapsejtjeit képező családokban végbementek. Ennek vannak általánosan érvényes, a fejlett országok többségére jellemző vonásai, és vannak sajátosan magyar jellegzetességei. A magyar társadalomban is lezajlottak mindazon változások, amelyek a termékenység alapvetően csökkenő irányzatát hosszú távon befolyásolták. Ezek alapvetően a családok, ezen belül a gyermekek és nők szerepének változásával, társadalmi státusuk módosulásával állnak kapcsolatban. Másfelől a többi fejlett társadalomhoz hasonlóan Magyarországon is változtak a társadalmi és egyéni értékek, normák, preferenciák, amelyek szintén a termékenység hanyatló irányzatát erősítették. Sajátos vonása a magyar termékenységnek a ciklikusság, a hullámhegyek és völgyek visszatérő kialakulása, amelyeket főleg a népesedési célú intézkedések rövidtávon érvényesülő, impulzív hatásai idéztek elő. A második demográfia-

ai átmenetre jellemző egyszerű reprodukciós szint alatti tartós termékenység Magyarországon jóval korábban alakult ki, mint a nyugat-európai országok többségében, és néhány évtől eltekintve az ötvenes évek vége óta folyamatosan jellemzi a magyar termékenységi viszonyokat. A hatvanas évek elején, amikor a nyugat-európai országok döntő többsége a „baby boom” időszakát élte, Magyarországon egyedülállóan alacsony termékenység alakult ki, ami akkor világviszonylatban is a legalacsonyabb termékenységet jelentette. Ez is közrejátszott abban, hogy az elmúlt évtizedekben többször is megfogalmazódtak a termékenységgel kapcsolatos kormányzati célkitűzések, és ezek megvalósítása érdekében történtek a gyermekvállalást ösztönözni kívánó intézkedések. Nem magyar sajátosság, de történelmi tény, hogy a közép-kelet-európai országok között Magyarország élen járt a politikai és gazdasági rendszerváltásban, és az elmúlt évtizedben megtapasztalta az ezzel együtt járó társadalmi és gazdasági megrázkódtatásokat. A demográfiai vetületek ebben az esetben is tetten érhetők, és főleg a családalapítási és gyermekvállalási magatartások változásában mutatkoztak meg.

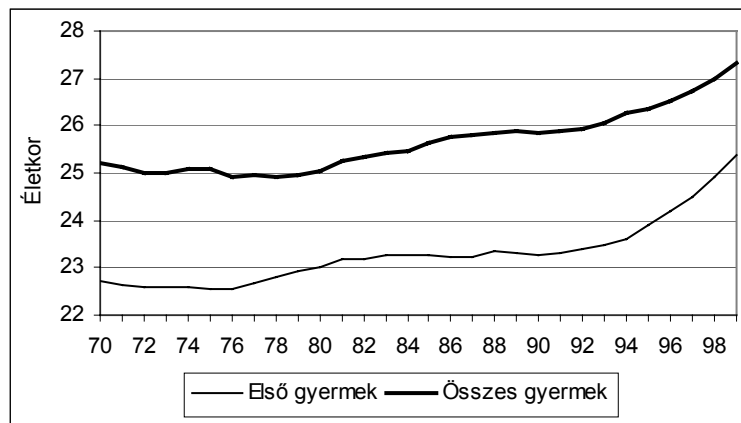
1. ábra Korspecifikus élveszületési arányszámok, 1990 és 1999

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv 1990; 1999.

A családalapítási szokásokat hosszú időszakon keresztül a fiatalkori házasságkötés és a fiatalon vállalt anyaság jellemezte. Nem volt jellemző az akaratlan gyermektelenség, mindenki kívánt legalább egy gyermeket, általánossá vált a kétgyermekes családmódel. Ritka volt a 30 vagy 35 év feletti gyermekvállalás, alacsony volt a házasságon kívüli születések aránya. E termékenységi minta változásának első jelei viszont már a nyolcvanas évek elején megjelentek, a kilencvenes években pedig határozottan felgyorsultak. Ez a korábbiaktól eltérő gyermekvállalási szokások kialakulásához vezetett, ami főleg a szülő nők korösszetételében okozott jelentős változásokat. Erősen visszaesett a fiatalok – főleg a 25 éven aluliak – gyermekvállalási kedve, így jóval kisebb arányban születtek meg az első és a második gyermekek a nők 20 vagy 25 éves koráig, mint korábban. A 30 év feletti gyermekvállalás egyelőre nem tudja kompenzálni a fiatalkori születéskiesést. Főleg ezért esik évről-évre a születések száma. A kilencvenes években a 20 év alatti nők termékenysége 38%-kal csökkent, a legtermékenyebb korú 20–24 éveseké pedig csaknem a felére zuhant. Ennek eredményeként hetven év óta először ismét a 25–29 éves nők körében lett a leggyakoribb a gyermekvállalás a 20–24 éves életkor helyett. A 30 év feletti nők gyermekvállalási kedve viszont mérsékelten emelkedett, és jelenleg is meghaladja a tíz vagy húsz évvel ezelőtti mért szintet. Századunk folyamán először figyelhető meg tartósan az a jelenség, hogy a termékenység csökkenése az anyák „öregedésével” jár együtt. A későbbi házasságkötés és gyermekvállalás miatt 1990 óta 2,1 évvel emelkedett, és 25,4 évet ért el a házasságos nők átlagos életkora első gyermekük megszületésekor (1. és 2. ábra).

2. ábra A házasságos nők átlagos életkora az első és az összes gyermek születésekor, 1980–1999 (év)

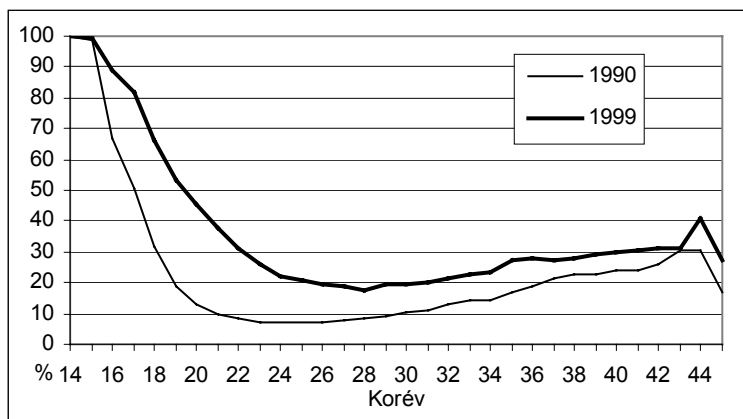

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyvek megfelelő kötetei.

A születésszám jelentős csökkenése ellenére tovább emelkedett a házasságon kívüli születések száma és aránya. Csak a kilencvenes években több mint kétszeres az emelkedés a nem házas születések hányadában, a nyolcvanas évek elejéhez képest pedig csaknem négyszeres a növekedés. 1999-ben az összes születések 27,9%-a származott nem házas nőktől, míg 1990-ben 13,1%-a, 1980-ban pedig 7,1%-a. A házasságon kívüli születések több mint 80%-a hajadonoktól, 16%-a pedig elvált nőktől származik. A hajadonok gyermekvállalása különösen az elmúlt néhány évben emelkedett dinamikusán, és csak a kilencvenes évek eleje óta észlelhető, hogy termékenyséjük meghaladja az elvált nőkéét. Az összes házasságon kívüli születés csaknem egynegyede tizenévesektől, mintegy 60%-a pedig 25 évnél fiatalabb nőktől származik. Minél fiatalabb korban következnek be a terhesség és az ezt követő gyermekvállalás, annál nagyobb az esélye annak, hogy a gyermek házasságon kívül születik. A 20 évesnél fiatalabb anyáknál, minden 10 gyermek közül 7 születik házasságon kívül, ami 3,5 szeres növekedést jelent 1980 óta. Dinamikáját tekintve még jelentősebb, négy-ötösörös az emelkedés a 20–29 éves nőknél. Miközben tehát egyre ritkább a fiatalkori gyermekvállalás, ha ez mégis bekövetkezik, akkor ez jóval gyakrabban történik házasságon kívül, mint a múltban. E mögött az együttélés terjedése húzódik meg, amit reprezentatív vizsgálatok eredményei is igazolnak. Ezek szerint a mai fiataloknál az első partnerkapcsolat létesítésénél háromszor-négyszer gyakoribb az együttélés, mint szüleiknél, a mai 40 év körüli nőknél volt húsz évvel ezelőtt (UN, 1999b; 3. ábra).

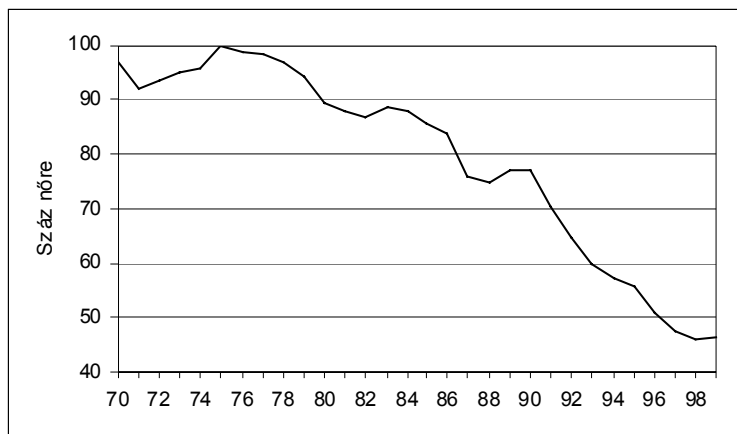
3. ábra Házasságon kívüli élveszületési arányok az anya életkora szerint, 1990 és 1999 (%)

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv 1990; 1999.

A házasságon kívüli szülések növekvő szerepe miatt gyengül a házasságkötés és a gyermekvállalás közötti korábbi szoros kapcsolat. Mindemellett a születésszám csökkenése kapcsolatba hozható a családalapítási szokások dinamikus változásával. Magyarországon hagyományos volt a fiatalkori házasságkötés, és kevés nő maradt „vénlány” élete folyamán. A hetvenes évek közepére az először házasuló férfiak átlagos életkora 24 év alá esett, a nőké pedig 21 évre csökkent. Ezek voltak a legalacsonyabb értékek a század során. A hetvenes évek második felétől radikális változások történtek a házassági mozgalom trendjeiben, és egy tartósan csökkenő irányzat vette kezdetét, amely lényegesen módosította a népesség családi állapot szerinti összetételét (4. ábra). Csak az elmúlt tíz évben a 20 év alatti fiataloknál kevesebb, mint egyharmadára esett a házasok aránya, a 20–24 éveseknél a felére, a 25–29 éveseknél pedig háromnegyedére csökkent hányaduk. A csökkenő házasodási kedvben fontos szerepet játszik az együttélési formák gyors terjedése. Míg a nyolcvanas évek elején a 25–29 éves hajadonok 7%-a élt csak élettársi kapcsolatban, arányuk 1996-ra megháromszorozódott és 22%-ot ért el. Az elváltak körében még magasabbak ezek az arányok. A 25–40 év közötti elvált férfiak közül minden harmadik, az elvált nőknél pedig minden negyedik élt élettársi kapcsolatban 1996-ban (KSH, 1996).

4. ábra *Teljes első házasságkötési arányszám*, 1970–1999 (%)*

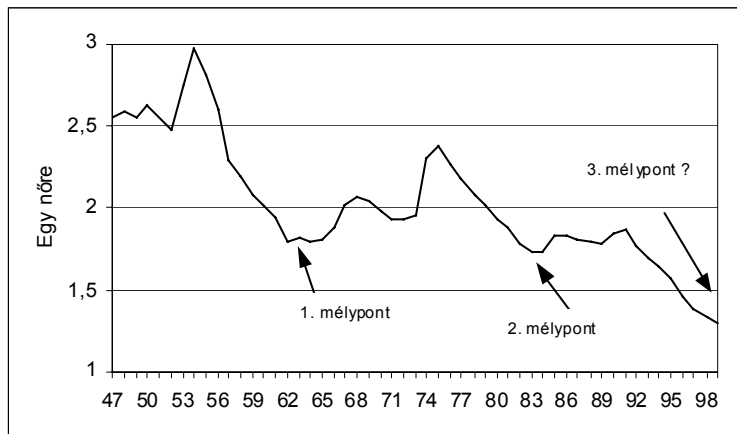
*Az adott év házasságkötési gyakorisága mellett 100 nő közül hányan kötnek meg első házasságukat 50 éves korukig.

Forrás: Council of Europe évkönyv megfelelő kötetei.

A családalapítási szokásokban és a népesség családi állapotában történő változások erősítik a naptári éves termékenység csökkenő tendenciáját. Míg a válást korai és nagy arányú újraházasodás követte, ez még kedvező hatással is lehetett a termékenységre, mert a többször házasságot kötött nők befejezett termékenysége magasabb, mint az egyszer házasulóké. A nem házas nők termékenysége viszont – emelkedése ellenére is – még jócskán elmarad a házas nők termékenységétől. A kilencvenes évek születésszám visszaesése egyértelműen a 30 év alatti fiatalok termékenység-csökkenésének az eredménye. A csökkenésben viszont jóval nagyobb szerepe volt a családi állapotban bekövetkezett változásnak, mint a képzettségi szint emelkedésének (Szukicsné, 1999). Az utóbbi másfél-két évtizedben jelenösen nőtt az alacsonyabb termékenységű, nem házas családi állapotú, valamint a magasabb iskolai végzettségű társadalmi rétegek szerepe és súlya a szülőképes korú népességben belül, és ez önmagában is az általános termékenység csökkenésének irányába hatott.

Az elmúlt tíz év születésszám- és termékenység-csökkenésének számos olyan új vonása van, amely lényegesen különbözik a korábban is észlelt hasonló jelenségektől. Kétségtelen tény, hogy a kilencvenes évek társadalmi és gazdasági átalakulása jelentőségét, tartalmát és minőségét tekintve nem hasonlítható az elmúlt ötven év egyetlen időszakához sem, a termékenységre gyakorolt hatását tekintve mégis az ötvenes évek történéseire emlékeztet. Lényeges különbség azonban az ötvenes és a hetvenes évekhez viszonyítva is, hogy a csökkenést nem előzte meg olyan külső népesedési célú „beavatkozás”, amely jelentős születésszám-emelkedést eredményezett volna. Feltűnő, hogy a születésszám csökkenése minden várakozás és előrejelzés ellenére 1999-ig folyamatos volt. A kilencvenes évek elején készült népesség-előreszámítás valamennyi változata az 1995–1999 közötti időszakra éves átlagban magasabb születésszámot prognosztizált, mint az 1990–1994 közötti évekre. Tette ezt abból kiindulva, hogy lényegesen nőtt a 20-as éveikbe lépő nemzedékek létszáma. Jóllehet nem volt várható egy a húsz évvel ezelőttihez hasonló születési hullám kialakulása, arra számítani lehetett, hogy a csökkenő termékenységet némileg ellensúlyozza majd a szülőképes korba lépő generációk nagyobb létszáma és ez, ha időlegesen is, születésszám-emelkedéssel fog együtt járni. A várakozásoknak azonban pont az ellenkezője történt, felgyorsult a csökkenés mértéke, főleg a fiatalok gyermekvállalási kedvének drasztikus visszaesése miatt.

5. ábra Teljes termékenységi arányszám*, 1947–1999

*Egy nő élete folyamán születendő gyermekeinek átlagos száma az adott év termékenységi viszonyai mellett.

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyvek megfelelő kötetei.

Meddig csökken még a termékenység? Az elmúlt ötven év ciklusainak és a termékenység hullámszásának mindig volt egy olyan pontja, amikor a csökkenő trend megállt, majd emelkedésbe ment át. Ez a mélypont azonban egyre alacsonyabb szintre került, az ezt követő emelkedés során pedig a termékenység már soha nem érte el azt a szintet, amelyről csökkenni kezdett. Igaz ez a megállapítás akkor is, ha eltekintünk az ötvenes és a hetvenes évek közepének kiugróan magas termékenységétől, amelyekben „külső hatások” is szerepet játszottak, és a csökkenés kezdeti időpontjaként a jelzett évtizedek elejét tekintjük (5. ábra). Az első mélypont 1962, 1,79-es teljes termékenységi arányszámmal, amely a későbbiek során már meg sem közelíti az ötvenes évek elejének 2,5 körüli szintjét. A második mélypont az 1983–84, 1,73-as értékkel, amely azóta még soha nem emelkedett 1,90 fölé, így nem érte el a hetvenes évek elejére jellemző szintet. A harmadik mélypont 1999, 1,29-as teljes termékenységi arányszámmal, és remélhetőleg valóban ez jelenti az újabb visszaesés végét, mivel a 2000. év első öt havi adatai egy árnyalatnyi emelkedést mutatnak a születések számában. Az 1999. évi születésszám már csak kevesebb, mint fele a hetvenes évek közepén született nemzedékek létszámának. Ha ezt tekintjük az újabb mélypontnak, akkor ugyancsak kérdéses, hogy egy emelkedő trend ismét eléri-e az 1990-es évek elejének 1,8 körüli szintjét, nem beszélve az egyszerű reprodukciót biztosító termékeny-

ségről. Ezért is érdemelnek különös figyelmet a termékenység jelenlegi trendjei, mivel minőségileg különböznek a korábbiaktól. Lassan már hozzá szokunk az évtizedek óta tartó egyszerű reprodukció alatti termékenységhez, de ez a mértékű távolodás a népesség reprodukciós erejének és képességének olyan meggyengülését jelenti, amely nemcsak a távoli jövőbe helyezi, de meg is kérdőjelezi az egyszerű reprodukció újbóli biztosításának lehetőségét.

4. A reprodukció jellegzetességei

Az egyszerű reprodukció hiánya hosszú ideje jellemzi a magyar termékenységi viszonyokat, de még a század eleji magas termékenység is csak viszonylag szerény népességyaradást vetített előre a korábban is jellemző kedvezőtlen halandósági viszonyok miatt. Az 1920-as évek elejének átlagosan csaknem 4 gyermekes termékenysége mellett az újszülöttek közel 40%-a nem élte meg a szülőképes kort, így gyermekvállalási szándékkal nem léphettek szüleik helyébe. A nettó reprodukciós együttható akkori értéke 12–13%-os népességnövekedést prognosztizált hosszabb távon. Az 1930-as évek második felének termékenységi szintje azt sejteti, hogy e mutató értéke már 1 alá esett, az 1940-es évek elejének tényleges adatai pedig azt mutatják, hogy a hosszabb távú népességcsökkenés potenciális lehetősége már az akkori átlagosan 2,5 gyermek körüli termékenység mellett kialakult. A tartósan reprodukciós szint alatti termékenység az 1950-es évek második felétől alakult ki, és az elmúlt 42 évet tekintve – 4 év kivételével – folyamatosan érvényesült. Ez alapvetően más helyzetet teremtett a népesség jövőbeni perspektíváit illetően, elsősorban az ilyen népesedési állapot tartóssága és a reprodukciós elégtelenség mértéke miatt. Az ugyanis lényeges szempont, hogy mennyi ideig tart és milyen mértékben marad el a termékenység az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől. E tekintetben különleges figyelmet érdemelnek a kilencvenes évek trendjei és a jelenlegi termékenységi helyzet. Az 1999. évi 94,6 ezres születésszám mellett egy nő élete folyamán mindössze 1,29 gyermeknek adna életet, ami 0,615 nettó reprodukciós együtthatót jelent, és azt jelenti, hogy a halandóság teljes kiiktatása mellett is az ily módon felnövekvő gyermekgenerációk létszáma csaknem 40%-kal maradna el a szülőnemzedékek létszámától. Más szóval az ilyen termékenységi viszonyok tartóssá válása mellett a népességben ekkora mértékű potenciális fogyás rejlik (1. táblázat).

1. táblázat Teljes termékenységi arányszám és reprodukciós együtthatók

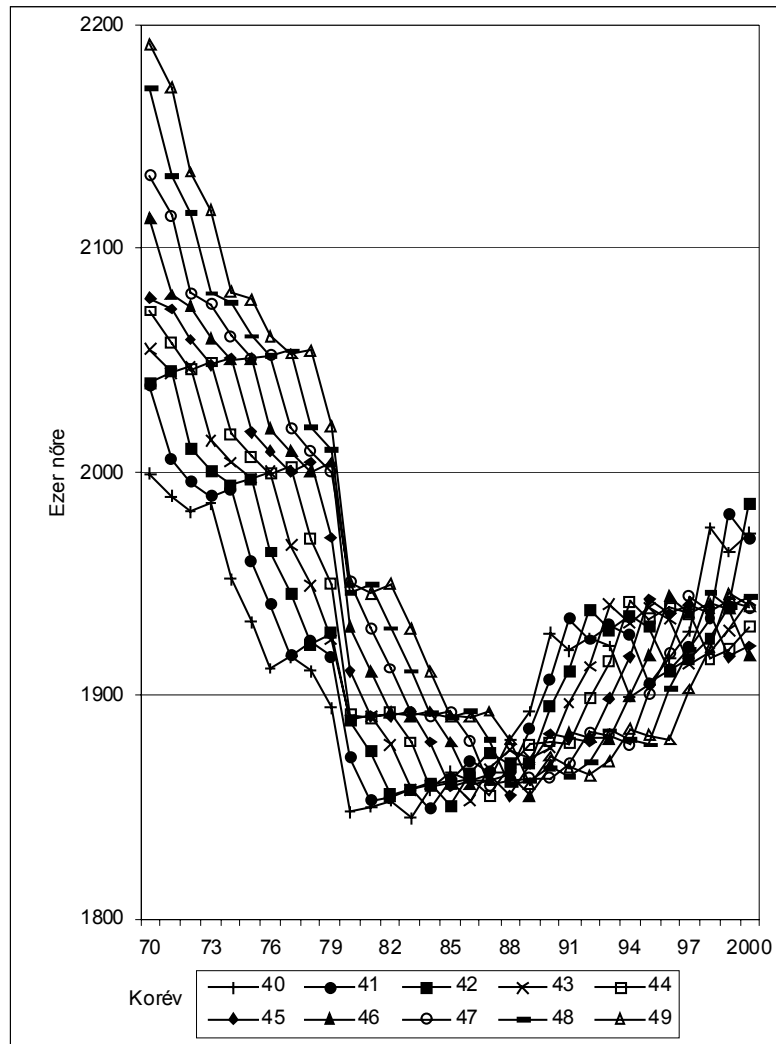
Év (évek átlaga)	Teljes termé- kenységi arány- szám	Bruttó reprodukciós együttható	Nettó reprodukciós együttható	Nettó/Bruttó A halandóság szerepe (%)
1921	3,80	1,828	1,128	38,3
1930–1931	2,84	1,385	1,010	27,1
1940–1941	2,48	1,194	0,972	18,6
1949	2,54	1,223	1,060	13,3
1950	2,62	1,259	1,106	12,2
1960	2,02	0,975	0,917	5,9
1970	1,97	0,953	0,912	4,3
1971	1,92	0,931	0,891	4,3
1972	1,93	0,931	0,894	4,0
1973	1,95	0,943	0,906	3,9
1974	2,30	1,117	1,069	4,3
1975	2,38	1,157	1,111	4,0
1976	2,26	1,096	1,056	3,6
1977	2,17	1,056	1,021	3,3
1978	2,08	1,010	0,979	3,1
1979	2,02	0,985	0,956	2,9
1980	1,92	0,937	0,909	3,0
1981	1,88	0,919	0,894	2,7
1982	1,78	0,865	0,843	2,5
1983	1,73	0,859	0,837	2,6
1984	1,73	0,849	0,826	2,7
1985	1,83	0,892	0,867	2,8
1986	1,83	0,893	0,870	2,6
1987	1,81	0,880	0,859	2,4
1988	1,79	0,872	0,852	2,3
1989	1,78	0,852	0,831	2,5
1990	1,84	0,906	0,889	1,9
1991	1,86	0,906	0,885	2,3
1992	1,77	0,858	0,839	2,2
1993	1,69	0,821	0,804	2,1
1994	1,64	0,799	0,784	1,9
1995	1,57	0,764	0,750	1,8
1996	1,46	0,706	0,693	1,8
1997	1,38	0,665	0,655	1,5
1998	1,33	0,649	0,638	1,7
1999	1,29	0,625	0,615	1,6

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv 1999.

A népesség tényleges és potenciális fogyásának különbségeire és okaira mutat rá Valkovics Emil legutóbbi dolgozatában (Valkovics, 2000). Ezek szerint hazánk népességének az utóbbi csaknem két évtized alatt tapasztalható természetes fogyása nem azonos azzal a természetes fogyással, amely a reprodukciós együtthatók értékéből, illetve a természetes szaporodás intrinszc (bennrejlő) arányszámának naptári éves értékéből kitűnik, hanem lassúbb annál. Az 1998. évre vonatkozó számítások szerint a ténylegesen észlelt $-4,3$ ezrelékes természetes fogyással szemben az intrinszc szaporodási arányszám csaknem négyszer ekkora $-16,5$ ezrelékes természetes fogyást jelez, ha az adott termékenységi és halandósági viszonyok mellett a népesség stabilizál válna. A különbség oka az, hogy a szülőképes korú női népesség történetileg kialakult korösszetétele még mindig sokkal kedvezőbb, mint az a korösszetétel, amely a népesség stabilizál válása esetén alakulna ki. E számítások felhívják a figyelmet arra is, hogy a kilencvenes évek születésszám-csökkenésére is fékezően hatott a szülőképes korú női népesség még mindig kedvező korösszetétele. A termékenység szintjének visszaesése alapján 1990 és 1998 között több mint 41 ezerrel csökkent volna a születések száma a ténylegesen észlelt 28 ezerrel szemben, a különbség a kedvező korösszetétel javára írható. Ne feledjük, a hetvenes évek közepén született nagyobb létszámú női generációk ekkor léptek szülőképes korba, hosszú időre az utolsó potenciális lehetőséget adva a születésszám csökkenés megállítására, és a népességcsökkenés ütemének mérséklésére.

Az egyes születési évjáratok reprodukciójára vonatkozó becslések ugyan csak figyelemre méltó eredményeket hoztak (Hablicsek, 1992). Ezek szerint már az 1880-as években született, és termékenységüket az 1930-as évek elején befejező nőknél sem volt biztosítva az egyszerű reprodukció, továbbá az ezt követően született nemzedékek mindegyikénél a generációs nettó reprodukció értéke 1 alatt maradt. Egyebek mellett ennek tudható be a századunk folyamán tapasztalt mérsékelt népességgyarapodás, a korábbi korösszetételben rejlő jelentős reprodukciós tartalékok gyors „felélése” és a tényleges népességcsökkenésnek a fejlett országokhoz viszonyított korai megjelenése. Szükséges megjegyezni, hogy a jelenlegi generációs reprodukció közel sem mutat olyan lehangoló képet, mint ami a naptári éves mutatók alapján kiolvasható.

6. ábra Az összesen született gyermekek átlagos száma befejezett termékenység idején, 1970–2000

Forrás: KSH Termékenységi adattár 1970–1994 és saját számítások.

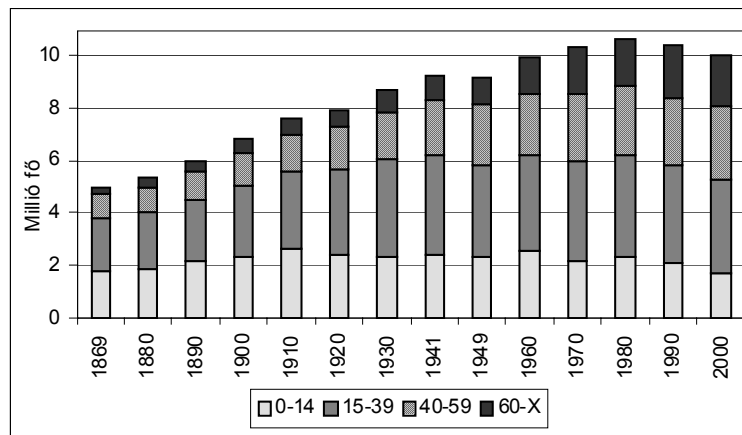

A generációs reprodukciót az egyes születési nemzedékek befejezett termékenységevel, vagyis a teljes reprodukciós időszakuk alatt szült gyermekek átlagos számával lehet a legjobban megközelíteni. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az ötvenes években született női nemzedékek átlagosan 1,90–1,97 gyermeket hoztak világra életük folyamán, ami nemcsak több gyermeket jelent a korábban született generációkhoz képest, hanem a kedvezőbb halandóság miatt a nettó reprodukció mértékének javulását is. A termékenységüket jelenleg befejező 40–49 éves nők átlagos gyermekszáma csak mintegy 10–15%-kal marad el az egyszerű reprodukciós szinttől, szemben a naptári éves adatok által jelzett megközelítőleg 40%-os hiánnyal. Világosan kell azonban látni, hogy a generációs reprodukció mindig a megfigyelés időpontjához viszonyított múltat, vagyis az ezt megelőző 20–25 év termékenységi viszonyait jellemzi összesűrítve, míg az utóbbi naptári éves mutató, a jelenlegi helyzet alapján várható jövőképet vetíti elénk (6. ábra).

A századunk folyamán csökkenő születésszám és az ezzel párhuzamosan növekvő várható élettartam alapján érdekes összefüggés figyelhető meg a szülő- és gyermekgenerációk által leélt összes életevek számában. Bár a generációs reprodukció, mint láttuk, századunk folyamán sohasem volt biztosítva, mégis úgy tűnik, hogy a gyermeknemzedékek csökkenő létszámát hosszú időszakon keresztül sikeresen kompenzálta a halandóság folyamatos javulása. A születésszám és a várható élettartam szorzata alapján a népesség potenciális élettartama és maximálisan elérhető lélekszáma egy jól körülhatárolt szint felé haladt, ami 10 és 11 millió közöttire volt becsülhető. Ennek illusztrálására említhetjük meg az 1920–21. évi 252,4 ezres, vagy a tíz évvel későbbi 1930–31. évi 213,3 ezres születésszámot, ami az akkori 42 éves, illetve 50,3 éves (mindkét nemre vonatkozó) várható élettartam mellett 10,6 millió, illetve 10,7 millió életévet, vagyis ekkora népességet prognosztizált. Hasonló módon az ötven évvel későbbi 1970. évi 151,8 ezres, illetve 1980. évi 148,6 ezres születésszám az akkori 69,2 éves, illetve 69,6 éves mindkét nembeli népességre vonatkozó várható élettartamok alapján ugyancsak 10,5 millió, illetve 10,3 millió életévet és hosszabb távon ekkora népességet jelentett. Ez a belső összhang, ami a termékenység csökkenése és az ezt ellensúlyozó halandóság javulása között volt, az elmúlt húsz évben felbomlott, a népességben rejlő reprodukciós tartalékok kimerültek, és egy bizonytalan, instabil népesedési helyzet állt elő. Ennek nemcsak az az oka, hogy a születésszám csökkenését már nem tudta ellensúlyozni a halandóság javulása – amely nemcsak, hogy nem javult, hanem a férfiaknál jelentős mértékben romlott is –, hanem az is, hogy a születésszám olyan mértékben távolodott el a reprodukciós szinttől, hogy már csak irreálisan magas várható élettartamok mellett lenne képes stabilizálni a jelenlegi népességszámot. Az 1990. évi születésszám és születéskor várható élettartam mellett már csak 8,7 millió, 1999. évi 94,6 ezres újszülött és 70,7 éves mindkét nembeli népesség által

várható élettartama mellett már csak 6,7 millió potenciális életév és ekkora lélekszámú népesség lenne várható. Remélhető, hogy ez nem így lesz, mert a mostani felnövekvő nemzedékek nem a jelenlegi kedvezőtlen halandósági viszonyok mellett fognak elhunyni, az azonban elgondolkodtató, hogy 100 ezres születésszámhoz 100 éves születéskor várható élettartamra lenne szükség ahhoz, hogy a jelenlegi 10 millió körüli népességszám hosszabb távon fennmaradjon, nem beszélve arról, hogy egy ilyen stabil népességben 40%-ot tenne ki a 60 éven felüliek aránya (7. ábra).

7. ábra A népesség száma és korösszetétele az ország mai területén, 1869–2000

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyvek megfelelő kötetei.

Az ország népességszáma az 1880 és 1980 közötti száz évben kétszeresére emelkedett, és elérte az eddigi legmagasabb 10 millió 713 ezres lélekszámot. Ezen időszak alatt a 60 éven felüli népesség száma ötszörösére, 40–59 évesek létszáma csaknem háromszorosára emelkedett, miközben a gyermekkorú nemzedékek száma csak egynegyedével lett több. A növekedés mellett jelentősen öregedett a népesség korösszetétele, a gyarapodás tehát főleg a halandóság javulásának, a hosszabb élettartamnak köszönhető. Az 1980 és 2000 közötti húsz évben a lakosság létszáma 670 ezer fővel – 6,2%-kal – lett kevesebb, ebből 460 ezer fős a természetes fogyás mértéke, vagyis ezen időszak alatt a halálozások száma ennyivel haladta meg a születéseket, és mintegy 210 ezres veszteség a vándorlási különbözet számlájára írható. Az elmúlt húsz év népesség csökkenése döntően a gyermekkorú generációkat érintette, hiszen létszámuk mintegy 620 ezer fővel lett kevesebb, miközben a 60 évnél idősebbek száma 145 ezer fővel nőtt. A kilencvenes évek közepétől

a 60 év felettek száma és aránya meghaladja a 15 év alatti gyermeknemzedékek számát és népességen belüli arányát. A népesség növekedése mellett tehát a lélekszám apadása is a korösszetétel elöregedésével párhuzamosan megy végbe. Mindez annak ellenére igaz, hogy hazánkban köztudottan alacsony a várható élettartam, a halandóság szintje hosszabb időszak óta nem javult érdemben, és az ország lakossága nemzetközi viszonylatban nem tartozik az elöregedett népességek élmezőnyébe. A halandósági viszonyok javításában, valamint a várható élettartam emelésében jelentős tartalékaink vannak, és ez bizonyos mértékben ellensúlyozhatja az apadó születésszámot, mérsékelheti a népesség csökkenésének ütemét, de ezzel együtt felgyorsítja az elöregedés folyamatát. Hosszabb távon a halandóság csökkentése önmagában nem jelent megoldást reprodukciós gondjainkra, bár a népesség összlétszámát egy jelenleginél alacsonyabb szinten bizonyos ideig stabilizálhatja.

5. Az alacsony termékenység és az elégtelen reprodukció következményei

Kettészakadt a világ népességének fejlődése, merőben eltérő jellegű gondokkal kell szembesülnie a fejlődő és a fejlett régióknak. Indokolt és érthető, hogy a világ népességének négyötödét kitevő fejlődő országok problémái sokkal nagyobb szerepet és hangsúlyt kapnak, amikor a népesedési folyamatok következményeiről van szó, mint az egyötödöt kitevő fejlett régiók. Ez utóbbin belül Európában él jelenleg a világ népességének 13%-a, ötven év múlva pedig várhatóan 9%-a, miközben a kontinens népessége 100 millió fővel fog csökkenni. Magyarország több mint 2,5 millió fővel „járul hozzá” ehhez a csökkenéshez, mivel népességét 7,5 millióra prognosztizálja az ENSZ hosszú távra szóló népesség-előrejelzésének közepes változata (UN 1999a). A „vén” kontinens azonban tovább öregszik. Jelenleg is Európa a világ legöregebb kontinense, a népesség átlagosan 39 évével, de ez harminc év múlva valószínűleg 45 évre emelkedik, oly módon, hogy a 60 évnél idősebb korosztályok alkotják majd a népesség több mint egyharmadát (Lutz, 1999, UN 1999a).

Mindez főleg az utóbbi két évtizedben észlelt demográfiai folyamatoknak a jövőre történő kivetítése, az alacsony termékenység, valamint a reprodukció hiányának a következménye. A nemzetközi szakirodalom „második demográfiai átmenet”-nek nevezi e folyamatot, feladva ezzel az (első) „demográfiai átmenet” elméletét, amely az alacsony termékenységre és halandóságra történő átmenet után számában és összetételében egy lassan gyarapodó vagy stagnáló népesség kialakulását feltételezte. Ehelyett egy új demográfiai rendszer („*New demographic regime*”) alakult ki, amelyet a reprodukciós szint alatti tartós termékenység, a népesség jelentős elöregedése és hosszabb távon a

népesség számának csökkenése jellemez. E folyamatok lehetséges társadalmi-gazdasági következményeinek megítélése rendkívül sokrétű, és tudományos alapossággal nem teljesen feltárt. Megoszlanak a vélemények a termékenység jövőjéről. A termékenység ciklikusságát vallók emelkedést várnak a jövőben, mások irreverzibilis folyamatnak tartják az alacsony termékenységet, és csekély esélyt adnak a jövőbeni egyszeri reprodukciós szint elérésének a fejlett társadalmakban. Az alacsony termékenység rövid távon csökkenti a gyermekekkel kapcsolatos társadalmi kiadásokat, javítja az eltartási teher mutatóit. A hosszabb távú következmények azonban számos problémával járnak, amelyek már most előreláthatóak. Érinti a családok életét, a háztartások összetételét, a munkaerőpiacot és ezeken keresztül az egész társadalmat. Az alacsony termékenység mellett született gyermekgenerációk érzelmileg jobban függenek szüleiktől, mivel gyakrabban nőnek fel testvér vagy rokonok nélkül. Csökken a család emancipációs funkciója, gyengülnek a családi kötelékek. A várható élettartam emelkedése miatt ugyanakkor a család vertikálisan nő. A háromgenerációs család mellett gyakoribbak lesznek a négygenerációs családok. Nagyobb teher hárul a család tagjaira, főleg az anyákra az idősebb szülők gondozásában.

A tartósan alacsony termékenység legfőbb problémája az, hogy a legfontosabb szerepet játssza a népesség öregedési folyamatában. Nem az a baj, hogy a népesség öregszik, mert ez a várható élettartam emelkedését, és a hosszabb élet esélyét jelenti, hanem a folyamat gyorsasága, a társadalmi, gazdasági, szociális következményei és ezek kezelésének módjai okozzák a legtöbb problémát. Csak utalásszerűen említjük meg a népesség öregedéséből fakadó, és a szakmai körök leg többet foglalkoztató problémákat. Növekszik az aktív korúak eltartási terhe és öregszik maga az aktív korú népesség is, reformra szorulnak a társadalom- és egészségbiztosítási rendszerek a nyugdíjas korú népesség abszolút számának és arányának növekedése miatt. Növekszik a jelentősége a korszpecifikus értékeknek, intézményeknek, szolgáltatásoknak, illetve fogyasztási szokásoknak. Az öregedésnek politikai hatásai is lehetnek, mivel nő az időskorúak szavazó ereje, a gyermekkorúak viszont nem választanak.

Az öregedés következményeinek megítélésében vannak szép számmal, a fentiekkel ellentétes vélemények is. Ezek főleg azt hangsúlyozzák, hogy a demográfiai folyamatok nincsenek hatással a gazdasági növekedésre a piacgazdasági viszonyok között. A társadalmi kiadási többletek pedig a megfelelő gazdasági növekedés mellett kezelhetők.

A népességszám csökkenésének nem tulajdonítottak, és most sem tulajdonítanak olyan jelentős szerepet szakmai, politikai körökben, mint a népesség öregedésének. Amíg ez ritkán fordult elő és kis országokat érintett, kicsinyítették a jelentőségét azzal, hogy egy ország gazdasági, tudományos, kulturális vagy netán katonai szerepét, súlyát, jelentőségét nem a lakosság lélekszáma határozza meg a tudomány és a technika gyorsan fejlődő korában. Ez bizonyára így van, de változott a helyzet annyiban, hogy a legújabb demográfiai folyamatok mellett

Európa szinte valamennyi országa felkerült a potenciálisan fogyó népségek listájára. Nem kis mértékű csökkenésről van szó, mert az elkövetkező ötven évben Olaszország jelenlegi népességének 28%-át, Spanyolország 24%-át, Németország 11%-át, Ukrajna 22%-át, Japán és Oroszország 17%-át, Magyarország 25%-át vesztené el, az ENSZ prognózisa szerint (UN 2000). Az is figyelmet érdemel, hogy milyen fejlett országok nem szerepelnek e listán; ezek egyebek mellett Franciaország, az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália. A népességszám csökkenése ökológiai, környezeti vagy globális megfontolásból egyes vélemények szerint még hasznos is lehet a magas népsűrűségű területeken. Másfelől a tartós népességcsökkenés számos aggodalmat is kivált. A csökkenés és az öregedés párhuzamos folyamatok, amelyek egy idő után kölcsönösen erősítik, illetve gyorsítják egymást. Egy ilyen társadalomnak csökken a versenyképessége, kevésbé rugalmas és befogadó a társadalmi és gazdasági újításokra, csökken az emberi erőforrások és a társadalom egészségének megújulásra való képessége.

6. Mit lehet tenni? A népesedési célú politikák lehetséges mozgástere

Mit lehet tenni a kialakult kedvezőtlen demográfiai folyamatok fékezésére, megállítására és következményeinek kezelésére? Nincs egységesen kialakult vélemény és gyakorlat ezen a területen. Kétségtelen, hogy a legnagyobb demográfiai kihívást a népesség öregedése okozza és ez a folyamat jól előre látható. Az Európai Unióban jelenleg három munkaképes korú lakosra jut egy 60 éven felüli, húsz év múlva viszont már csak 2/1 lesz ez az arány, mivel az 1960-as évek „baby boom” nemzedékei elérik ezt a korhatárt. Magyarországon viszont már korábban romlanak ezek az arányok, ugyanis az ötvenes évek nagy létszámú generációi a 2010-es években lépnek nyugdíjas korba. Az egyik lehetőség és egyben kényszerű adottság is, megpróbálni együtt élni és alkalmazkodni a kialakult helyzethez, és enyhíteni a következményeket az időskori ellátási rendszerek reformjával lehetőleg úgy, hogy a nemzedékek közötti szolidaritás elve és gyakorlata ne sérüljön. Erre számos kísérlet és példa van jelenleg is a különböző európai országokban. Ez azonban rövid távú megoldásnak, utólagos, reaktív kezelésnek tűnik. A másik lehetőség megkísérelni megelőzni, vagy legalábbis lassítani, fékezni a fő kiváltó okot, a népesség öregedési folyamatát. Erre elvileg három módozat adódik, amiből egyet eleve elvethetünk. Ez pedig elhanyagolni az időskorú népesség halandóságának és várható élettartamának javítására irányuló erőfeszítéseket, ami politikailag, társadalmilag és erkölcsileg is elfogadhatatlan. A másik lehetőség megkísérelni a gyermekvállalási kedvet serkenteni ösztönző eszközökkel. Erre történtek már korábban hazai és nemzetközi kísérletek, de nincs egységesen kialakult szakmai és politikai vélemény az indokoltság, a hatás

és hatékonyság tekintetében. A harmadik lehetőség a népesség öregedéséből és fogyásából származó potenciális és tényleges emberi veszteségeket külső forrásból pótolni, ellensúlyozni, megfelelő vándorlási politikával. Ez utóbbi lehetőség csak társadalmi konszenzuson alapulhat.

A nyugat-európai hivatalos és szakmai vélemények többsége azon az állásponton van, hogy nem szabad vagy lehet külső (politikai, kormányzati) eszközökkel beavatkozni a demográfiai folyamatokba. Az indítékok sokrétűek és országonként különbözőek. Így gyakran hangoztatott érv, hogy ellentétes az emberi jogokkal, alkotmányellenes, a magánszférát érinti, ezen kívül nem hatékony, a befektetések nem hozzák meg a kívánt eredményeket. Természetesen ezen a területen is van kivétel, ez pedig a nemzetközi vándorlás kérdése, amit igaz, hogy nem népesedési céllal, hanem humanitárius vagy gazdasági megfontolásból, de szigorúan szabályoznak az egyes országok. Ugyanakkor a nyugat-európai országok döntő többségében létezik családpolitika, és vannak ezzel kapcsolatos célkitűzések. Mindegyik azt vallja, hogy erősíteni kívánja a család intézményét, a családi értékeket, anyagi eszközökkel és intézményes formában támogatják a gyermekes családokat, harmóniára törekszenek az anyaság és a női munkavállalás konfliktusában. Ezeket azonban nem mennyiségi (népesedési) céllal végzik, hanem olyan megfontolásból, hogy enyhítsék a gyermekvállalásból adódó terheket, egyenlőtlenségeket, illetve hátrányokat. Az elveket, valamint a gyakorlatot illetően lényeges különbségek vannak az országok között. A skandináv országok többsége explicit, míg az angolszász országok inkább implicit családpolitikát folytatnak. Az előbbieket sokoldalú, rugalmas és nagyvonalú családpolitikájában a „kollektív felelősség” elve érvényesül, míg az utóbbiaknál az „egyéni felelősség” elve dominál, a támogatási formák is korlátozottabbak, amelyekben a rászorultság az irányadó. Franciaország kivételt képez, hosszú idő óta pronatalista politikát folytat. A francia demográfusok szerint van lehetőség a termékenység tartós befolyásolására népesedési célú intézkedésekkel, bár ennek mértéke eléggé szűk keretek között mozog: ez a többlet 20–40 gyermek lehet száz nőre számítva a befejezett termékenység idején.

A közép-kelet-európai országok korábbi népesedési célú intézkedéseit egyes nyugati szerzők úgy értékelik, hogy sikerült ugyan a termékenységet az akkori nyugat-európai szint felett tartani, de az intézkedésekkel nem sikerült elérni a kitűzött célokat. A kilencvenes évek folyamán ezen országok többségében átalakultak, megszűntek vagy elsorvadtak a korábbi családtámogatási rendszerek, és jelenleg a világ legalacsonyabb termékenységű országai között a közép- és kelet-európai országok találhatók. Nem indokolt közvetlen összefüggést sejtetni a két jelenség között, mert súlyos gazdasági és társadalmi átalakuláson mentek és mennek keresztül ezen országok, amelyeknek demográfiai vetületei is vannak. Az azonban elgondolkodtató, hogy amilyen nehéz és körülményes a működő családtámogatási rendszerek kedvező hatását kimutatni, úgy ez a pozitív hatás csak utólag válik igazán nyilvánvalóvá, akkor, amikor a hosszabb távon jól

működő rendszerek megszűnnek vagy elsorvadnak. Van erre nyugat-európai példa is, Ausztria esete, ahol széleskörű publicitást követően, 1997. január 1-jével megszüntették az egyszeri szülési segélyt, amely gyermekenként 15 000 shillinget (mintegy 300 ezer Ft-ot) tett ki. Kilenc hónappal később 10%-kal esett a havonkénti termékenységi arányszám, és azóta is ennyivel alacsonyabb szinten van (Lutz W. 1999).

Az ENSZ egyik legutóbbi jelentése a volt szocialista országok demográfiai helyzetét elemezve megállapítja, hogy a korábbi bőkezű családpolitikáknak bizonyítottan volt hatása, mivel ezen országok befejezett termékenységi szintje magasabb, mint az olyan európai országoké, ahol nem voltak ilyen politikák. A francia és skandináv példát említve pedig megjegyzi, hogy az ilyen ösztönző jellegű politikának a piacgazdasági viszonyok között is van létjogosultsága. Ezért indokolt ezekben az országokban a korábban élő családtámogatási rendszerek felújítása a termékenység csökkenésének megállítására esetleg megfordítására. Ez komoly kormányzati erőfeszítéseket, pénzügyi eszközöket s főleg politikai akaratot igényel, ugyanakkor a siker automatikusan nem biztosított, ami gyakran elbizonytalanítja kormányzatokat (UN, 2000b; Macura, 2000).

A családpolitikák létjogosultságát, kedvező hatásának elvi alapját egyes kutatók abban látják, hogy a gyermekek számára vonatkozó elképzelések nem egy életre szóló végleges tervek, hanem lépésről-lépesre megvalósuló döntések sorozata („*stepwise planning*” szemben a „*lifetime plan*”-nel). Egy kívánt minimális gyermekszám elérése után nagyon megfontoltan és az adott körülmények figyelembe vételével döntenek a párok egy következő gyermek vállalásáról. A gyermeket még kívánó, de bizonytalanokodó pároknál lehet szerepe a családpolitikának a pozitív döntésben (Ruokolainen-Notkola, 1999). Bizonyítani még nem tudjuk, mert az eltelt idő és a konkrét tapasztalat kevés, de remélhető, hogy ilyen kedvező folyamat játszódik le jelenleg Magyarországon is, ami közrejátszik abban, hogy nyolc év után megállt, és ha kis mértékben is, de fél év óta folyamatosan emelkedik a születések száma.

Élénk érdeklődést és visszhangot váltott ki ugyancsak az ENSZ tanulmánya, amely az elégtelen reprodukció miatt előregedő és csökkenő népességek, gazdaság-demográfiai összetételének és népességszámának fenntartásához szükséges bevándorlásokra készített modellszámításokat (UN, 2000a). Hasonló jellegű számítások erre vonatkozóan hazánkban is napvilágot láttak (Habicsek-Tóth, 2000). Az ENSZ-tanulmány abból indul ki, hogy belátható időn belül nem várható, hogy ezen országok termékenysége elérje a reprodukciós szintet, de egy hirtelen jelentős termékenység emelkedés sem tudná ellensúlyozni közép és hosszabb távon a népesség szerkezetének torzulásait. Az eredmények megdöbbenítették a közvéleményt és valószínűleg a politikusokat is. Csak a népesség jelenlegi lélekszámának fenntartásához az Európai Uniónak 47 millió, Európának 100 millió bevándorlóra lenne szükség. Németországba mintegy 18 millió, Olaszországba 13 millió bevándorló menne, és 28–29%-át adná az

össznépességnek 2050-ben. Oroszországnak évente 500 ezer, összességében 25 millió bevándorlóra lenne szüksége 2050-ig, és ez 23%-át jelentené akkor az össznépességnek. A munkaképes korú népesség számának, de főleg a kereső-nyugdíjas arálynak a fenntartásához az előbbieknél többszörösen nagyobb számú bevándorlóra lenne szükség, ami valószínűtlenül magasra emelné az egyes országok és a kontinens egészének jelenlegi létszámát. Minde mellett a népesség öregedési folyamatát a bevándorlás csak lassítaná, de megállítani nem tudná.

Az ENSZ-tanulmány nem előzmény nélküli, mert korábban is készültek ilyen jellegű országspecifikus számítások, amit a szakirodalmi összefoglalóban közöl a kiadvány. Az idézett cikkek számos fenntartást fogalmaznak meg a bevándorlással kapcsolatban. Ezek szerint nem tekinthető a demográfiai öregedés adta problémák reális alternatívájának, mivel a bevándorlók felveszik a honos népesség magatartásmintáit, demográfiai attitűdjeit, maguk is előregednek, és ezzel újabb fiatalabb korú bevándorlót igényelnek. A II. világháborút követő jelentős számú európai bevándorlásnak kumulatív hatása meglehetősen csekély volt a fogadó országok öregedési folyamatára (Le Bras, 1991). Az Egyesült Királyság népessége 3 millió fővel lett volna kevesebb 1990-ben a Brit Nemzetközösségből származó bevándorlók és utódaik nélkül, de a népesség körösszetétele nem különbözne lényegesen bevándorlással vagy a nélkül, mivel az oda és elvándorlók körösszetétele meglehetősen hasonló volt (D. Coleman). Egy nagy mértékű bevándorlás viszont jelentős változást okoz a lakosság etnikai és kulturális összetételében, és ez társadalmi és politikai ellenállást is kiválthat. A tanulmány megjegyzi, hogy a népesség öregedéséből, valamint számának jelentős csökkenéséből származó nehézségek és problémák annyira új keletűek, hogy azok következményeit sem értjük meg és látjuk át teljesen.

Milyen tanulsággal járhatnak számunkra ezek a tapasztalatok és eredmények? Maga az a tény, hogy egyre gyakrabban foglalkoznak a tartósan alacsony termékenység és az elégtelen reprodukció következményeivel, változó magatartást jelent a nemzetközi szakirodalomban. Magyarország demográfiai helyzeténél fogva korábban szembesült ezekkel a gondokkal, és ez ideig többet is tett, mint az újabban hasonló gondokkal küzdő országok többsége. Egy bevándorlást serkentő politika fogadtatásával, hatásával kapcsolatban nincsenek tapasztalataink, a gyermekvállalás ösztönzésére vonatkozó hazai erőfeszítések és intézkedések viszont azt igazolják, hogy kiszámítható, megbízható és tartósan érvényesülő családtámogatási formák kedvező hatással lehetnek a gyermekvállalási kedvre, különösen akkor, ha a gyermeknevelés teljes életciklusát átölelik, ha család és gyermekbarát társadalmi környezettel, valamint biztonságos gazdasági háttérrel párosulnak.

IRODALOM

- Coleman, D. A. (1995): International migration: demographic and socio-economic consequences in the United Kingdom and Europe. *International Migration Review* (Staten Island, New York), Vol. 29, No. 1 (Spring), 155–206. old.
- Council of Europe: Recent demographic developments in Europe megfelelő kötetei, Council of Europe, Strasbourg.
- KSH (1996): Termékenységi adattár 1870–1994. KSH, Budapest.
- KSH (1999): Demográfiai Évkönyv 1999, KSH, Budapest.
- Hablicsek László (1992): A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata. A Népeségtudományi Kutató Intézet jelentései 42. KSH NKTI, Budapest.
- Hablicsek László–Tóth Pál Péter (2000): A nemzetközi vándorlások szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia* XLIII. évf. 1. 11–46. old.
- Hans-Joachim, Hoffmann–Nowotny, Fux B. (1991): Present demographic trends in Europe, Seminar on present demographic trends and lifestyles in Europe Strasbourg, 18–20 September 1990. Proceedings of the seminar, Strasbourg. 31–97. old.
- Henry, L. (1965): Réflexions sur les taux de reproduction. *Population*, 1965. 1. sz. 53–69. old.
- Kamarás Ferenc (1994): A termékenység és a reprodukció területi különbségei. Kézirat, a MST Területi Statisztikai Szakosztály ülésén elhangzott előadás.
- KSH (1996): Mikrocenzus, 1996. A népesség és a lakások jellemzői. KSH, Budapest.
- Le Bras, Hervé (1991): Demographic impact of post-war migration in selected OECD countries. In: *Migration. The Demographic Aspects*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Párizs. 69–71. old.
- Lutz, W. (1999): Will Europe be Short of Children? *Family Observer*, European Commission, Employment and Social Affairs. 8–16. old.
- Macura M. (2000): Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years. Paper prepared for the FFS Flagship Conference, Brussels, 29–31 May, 2000.
- Ruokolainen A.–Notkola I. L. (1999): Third-child intention in Finland. Paper to be presented at the European Population Conference 1999, The Hague, September 1999. 20. old.
- Szukicsné Serfőző Klára (1999): A családi állapot változásának hatása a termékenységre 1990–1996 között. Kézirat, a Népesedéspolitikai ad-hoc Munkabizottság részére készített tanulmány.
- UN (1999a): Long-range World Population Projections: Based on the 1998 Revision, United Nations, New York.
- UN (1999b): Fertility and family surveys in countries of the ECE region, Standard Country Report, Hungary. United Nations, New York and Geneva.
- UN (2000a): Replacement Migration, United Nations 2000.
- UN (2000b): Economic Survey of Europe, 2000 No. 1.
- Valkovics Emil (1981): Stabil populációk és szubpopulációk néhány újonnan feltárt tulajdonságáról. A Népeségtudományi Kutató Intézet jelentései 42. KSH NKTI, Budapest.
- Valkovics Emil (2000): A termékenység, valamint a szülőképes korú nők száma és összetétele változásának hatása az elveszületések számának alakulására. Kézirat.